

Lans Bovenberg & Paul van Geest

KRUIS EN MUNT

DE RAAKVLAKKEN VAN ECONOMIE EN THEOLOGIE

Kruis en munt

Lans Bovenberg & Paul van Geest

Kruis en munt

De raakvlakken van theologie en economie

Ontwerp omslag: Sander Patelski
Lay-out binnenwerk: Garage BNO

ISBN 978 90 435 3382 9
ISBN 978 90 435 3384 3 (e-book)
NUR 700
www.kokboekencentrum.nl

© 2021 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid

Inhoud

Inleiding 9

1. Gods verschijnen en verdwijnen uit de economie 15

- 1.1 Ter inleiding 15
- 1.2. Klassieke filosofen over geld, goederen en het regelen van het huishouden 17
- 1.3 Economische principes in het Oude en het Nieuwe Testament 20
- 1.4 Markt en moraal in de werken van kerkvaders 24
- 1.5 Economie als onderdeel van de theologie in de scholastiek 27
- 1.6 Markt, moraal en mensbeeld in Reformatie en Contrareformatie 32

2. De ongewenstheid van de theologie bij reflecties over de economie 39

- 2.1 Preambule: religie en economie of theologie en economie? 39
- 2.2 De loop van de geschiedenis als opmaat tot diskwalificatie van de theologie 43
- 2.3 De theologie en haar irrelevante bronnen 52
- 2.4 De wetenschapstheoretische veronderstellingen van theologisch onderzoek 55

3. De nieuwe toenadering van economen tot de theologen: een eerste schets 69

- 4. Wat is het hart van economie?** 78
 - 4.1 Welvaart door samenwerken 78
 - 4.2 Van de verdeling komt de winst 82

- 5. De economie staat nu op een kruispunt** 88
 - 5.1 Economie als slachtoffer van het eigen succes 89
 - 5.2 Relationele economie 93

- 6. De onmisbaarheid van waarden in de economie** 96
 - 6.1 Waarden als kenvermogen 97
 - 6.2 Betekenis van waarden 101
 - Persoonlijke waarden* 101
 - Sociale waarden* 105
 - Ethische waarden* 109
 - 6.3 Onderlinge relaties tussen waarden 112

- 7. Leiderschap als sleutel tot integratie van waarden in de economie** 116
 - 7.1 Het beschermen van zwakkere belangen 117
 - 7.2 De scheppingskracht van kwetsbaarheid 121
 - 7.3 Stabiliseren van samenwerking 123

- 8. De onontbeerlijkheid van de theologie bij het verkrijgen van noties in de economie** 127
 - 8.1 Aanzetten tot een theologische economie of een economische theologie 127
 - 8.2 Economie en gemeenschapsvorming. Gratuïteit en genadetheologie 132
 - 8.3 Economie, vertrouwen en de theologische notie van *pistis* 138
 - 8.4 De *homo economicus* als bedreiging voor de cohesie in de samenleving; de *timor servilis* en *amor castus* 145
 - 8.5 Een eerste balans 155

9. Economische noties bezien in het licht van de geschiedenis van de theologie 157

- 9.1 Negatieve én affectieve theologie als opmaat tot een verdiept inzicht in *bounded rationality* 157
- 9.2 Het belang van theologische antropologie voor inzicht in *bounded morality* 166
- 9.3 *Bounded willpower* verklaard in het licht van de genadetheologie 178
- 9.4 Toegift: het verband tussen geluk als economische grootheid en matigheid als theologale deugd 188

Epiloog 198

- 1. Naastenliefde en zelfliefde 198
- 2. Zondeval van de economie 200
- 3. Verlossing in economie 201
- 4. De verloren zoon, de oudere broer en compatibele wetenschappelijke fundamente 203
- 5. Van visioen naar concrete raakvlakken 203
- 6. Tot slot 211

Literatuur 213

Primaire bronnen 213

Secundaire literatuur 218

Register van personen 240

Register van zaken 247

Over de auteurs 256

Inleiding

De geschiedenis leert dat economische voorspoed voor beleidsmakers en politici haast altijd de reden is economische systemen als op zichzelf staande krachten op te vatten. Dat is logisch en onbegrijpelijk tegelijk. Het is logisch omdat als een economisch systeem de grootst mogelijke welvaart voor het grootst mogelijk aantal mensen brengt, het haast onmogelijk is om ons te distantiëren van het 'liberale' idee dat de mensheid de markt toch vooral haar werk moet laten doen. Maar dit 'autonome marktdenken' is ook onbegrijpelijk omdat de markt haar werk pas kan doen bij de gratie van het feit dat mensen consumeren; steeds meer consumeren en hierin soms de vrijheid en autonomie verliezen die zij hopen te vinden. Niet alleen politici en beleidsmakers worden in tijden van voorspoed sterk gevormd door het 'autonome marktdenken'. Ook economen worden sterk beïnvloed door de tijdgeest en de visie op de markt die zich hierin ontwikkelt. De econoom en Nobelprijswinnaar Ronald Coase bracht impliciet vooral de onbegrijpelijkheid hiervan op noemer, toen hij schreef dat in de economische wetenschap de economische activiteit vaak beschreven wordt zonder institutionele context, consumenten zonder menselijk karakter, bedrijven zonder organisatiestructuur, en handel zonder marktordening.¹

De onbegrijpelijkheid en betrekkelijkheid van het exclusieve geloof in het autonome marktdenken wordt in tijden van crises weer vaar-

¹ R. Coase, 'The relevance of transaction costs in the economics analysis of law', in: F. Parisi en C. Kershaw Rowley (eds.), *The origins of law and economics: essays by the founding fathers* (Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2005), 200: 'Exchange takes place without any specification of its institutional setting. We have consumers without humanity, firms without organization, and even exchange without markets'. Zie ook: R. Coase, *The Firm, the Market and the Law* (Chicago: University of Chicago, 1988), 5 en passim.

dig over de mensheid. Of dit nu een crisis zoals de Great Depression na de beurskrach op Wall Street Crash in oktober 1929 is, een crisis zoals de financiële crisis van 2008, of de recente coronacrisis: alle crises doen het bewustzijn ontwakken dat een al te groot geloof in het autonome marktdenken tekortschiet, alleen al omdat economie meer is dan markteconomie. Economie is een sociale praktijk, waarin mensen in beginsel niet alleen als consumerende maar vooral als relationele wezens moeten worden gezien. Dit inzicht is in de economie als wetenschapsdiscipline ontwikkeld. In de economische wetenschap beklifde dientengevolge ook steeds meer de gedachte dat andere wetenschappen behulpzaam kunnen zijn bij het ontwikkelen van een visie op de economie als wetenschap en als praktijk. Natuurlijk wordt de mens hierin gezien als een wezen dat zich in economische activiteiten vervolmaakt en hierin tegelijk toegevoegde waarde levert aan de samenleving. Maar deze activiteiten zijn geen doel op zich. Ook al helpt de voor economisch denken noodzakelijke instrumentele rede ons om doelmatig, efficiënt en hopelijk duurzaam te werken: deze economische deugden dienen zelfs in een handelsrelatie vergezeld te zijn van andere deugden. Gedragseconoom Paul Zak schrijft dan ook dat iedere vorm van handel met eerlijkheid, betrouwbaarheid en inlevingsvermogen gepaard moet gaan om economische ontwikkelingen werkelijk kans van slagen te geven.² Anders gezegd: resoneren in het economisch verkeer andere deugden dan alleen die, die kenmerkend zijn voor de *homo economicus*, dan kan met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gesteld worden dat het economisch verkeer bijdraagt aan een samenleving die gekenmerkt wordt door een cultuur van respect, vertrouwen, liefde en wederkerigheid. Nu bestaan er onbaatzuchtige liefde en possessieve liefde, waarbij in het laatste geval de 'liefde' van degene die hieraan lijdt voor de ander als enige doel de versterking van zijn eigen ego is. En, als in een continuum, bestaan er ook algemene wederkerigheid, tussen verwanten, vrienden, gewogen wederkerigheid waarin economische en materiële aspecten overheersen en die dus naar tijd, voorwerp, kwaliteit en kwantiteit voorwaardelijk kan zijn en negatieve we-

2 P. Zak, *Moral Markets. The Critical Role of Values in the Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2008), passim.

derkerigheid, waarin mensen elkaar oplichten of uitbuiten.³ In dit boek worden 'liefde' en 'wederkerigheid' consequent als positieve krachten opgevat.

Voordat de economische wetenschap zich in de achttiende eeuw tot een zelfstandige discipline ontwikkelde, werden vragen van economische aard behandeld in traktaten over God, de schepping, de mens en zijn val, de verlossing van de mens in Christus en het leven na de dood: in theologische traktaten dus. Vragen naar het menselijk gedrag, deugden en ondeugden in het sociale en economische verkeer, kwamen samen aan de orde in het bredere verband van religie en theologie. In het tweede hoofdstuk van dit boek zal in grote lijnen de wijze worden geschetst waarop in de filosofie van de antieke oudheid, het jodendom, het prille christendom en vooral in de werken van kerkvaders en scholastieke, reformatorische, contrareformatorische theologen economische vraagstukken aan de orde werden gesteld in verhandelingen over deugden en ondeugden, herstel van door fraude gebroken relaties en vergeving van zonden. Maar toen de economie zich verzelfstandigde als wetenschapsdiscipline, verdween God uit deze wetenschapsdiscipline. In het derde hoofdstuk worden enkele redenen op noemer gebracht waarom de ongewenstheid van een theologische inbreng bij wetenschappelijke reflecties over de economie begrijpelijk lijkt. Het verkeren onder theologen lijkt voor economen zelfs risico's in te houden.

Toch zochten economen toenadering tot de theologie en andere wetenschapsdisciplines, omdat hun eigen kanttekeningen bij de volmaaktheid van de rationele en immer consistente *homo economicus* als uitgangspunt voor hun modellen hen daartoe noopten. Deze toenaderingspogingen zullen in het vierde hoofdstuk summier worden weergegeven. Het blijkt nuttig te kunnen zijn, mogelijk zelfs noodzakelijk, de aloude banden tussen de economie en theologie als wetenschapsdisciplines weer aan te halen om het mensbeeld te verdiepen en te verrijken dat aan economisch onderzoek ten grondslag ligt, temeer omdat, zoals uit het vijfde tot en met achtste hoofdstuk blijkt, in de economie als wetenschapsdiscipline een stroming is ontstaan, de 'relationele economie', waarin

3 D. Pessers, *Liefde, solidariteit en recht. Een interdisciplinair onderzoek naar het wederkerigheidsbeginsel* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1999), 79f.

de waarde van samenwerking, de wederkerigheid hierbij, het vertrouwen dat hiervoor nodig is en de waarden die hieraan inherent zijn, grote nadruk krijgen. Bovendien blijken economen heden ten dage te reflecteren op noties als ‘gratuiteit’, ‘vertrouwen’ en ‘innerlijke drijfveren en intenties’: noties die in de theologie al eeuwen worden overdacht. Zij lijken in te gaan op de suggestie die Daniel Kahneman in het slot van zijn boek *Thinking, Fast and Slow* deed. Hij stelde hier voor ‘een rijkere taal’ te ontwikkelen ten behoeve van de reflectie op economische processen. Hij achtte dit van belang voor het vaardig uitoefenen van constructieve kritiek: ‘Net als in de geneeskunde is het vaststellen van beoordelingsfouten een diagnostische taak die een nauwkeurig vocabulaire vereist.’⁴

Behalve dat de twijfel aan een ontwikkeld mensbeeld de toenadering van economen en theologen tot elkaar rechtvaardigt, is er dus een tweede reden aan te wijzen voor hun dialoog. Op het niveau van de verklaring en het uitdiepen van begrippen die gangbaar zijn in hun wetenschapsdisciplines kunnen zij elkaar tot steun en inspiratie worden. Ter illustratie van het nut en de noodzaak van de uitwisseling van gedachten over de betekenis van cruciale termen, worden de werken van de economen Luigino Bruni, Bart Nooteboom en Samuel Bowles besproken. Zij vatten in hun recente werk respectievelijk de gratuiteit, het vertrouwen en de moraliteit in drijfveren als deugden op die essentieel zijn bij sociale en economische innovaties.

Maar drie economen kunnen de spreekwoordelijke uitzonderingen vormen op de regel dat theologie voor economen interessant is, omdat zij al eeuwen over de noties nadenken die zij voor het vak economie van belang vinden. Daarom worden in het negende hoofdstuk de in de economie cruciale noties *bounded morality*, *bounded rationality* en *bounded willpower* besproken. Dit zijn noties die in een nieuwe loot aan de stam van de economische wetenschap, de gedragseconomie, zeer dragend zijn. Bij de doordenking van deze noties kan de inbreng van theologen nuttig en noodzakelijk zijn; zeker als in een bepaalde vorm in de economie als wetenschapsdiscipline kanttekeningen worden geplaatst bij het model van de *homo economicus* en wordt overgegaan tot het ontwerp van, bijvoorbeeld, een economie waarin menselijke relaties belangrijker worden geacht dan economische transacties.

4 D. Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (London: Penguin Books, 2011), 8.

Dat in de wederzijdse verrijking van economie en theologie waardecreeatie besloten ligt, en dat theologen en economen meer met elkaar gemeen hebben dan op het eerste gezicht lijkt, wordt ten slotte in de epiloog te berde gebracht.

Dankzij ruimhartige ondersteuning van de *Goldschmeding Foundation* en de *Templeton World Charity Foundation, Inc.* konden wij in het kader van onze respectievelijke leeropdrachten aan de *Erasmus School of Economics* en de *Erasmus School of Philosophy* ruimte geven aan vragen die op het grensvlak van theologie en economie leven. In het onlangs opgerichte *Erasmus Economics and Theology Institute* kunnen wij nu met andere theologen, filosofen, economen en bedrijfskundigen onderzoek doen naar noties uit de theologie die in de geschiedenis van de economie als praktijk of als wetenschap van invloed zijn geweest. Een voorbeeld van een dergelijke doorwerking is de metafoer van de onzichtbare hand die in een vrije markt tot een positieve uitkomst zou kunnen leiden. Wij mogen ook onderzoek doen naar noties die in de economie als praktijk en wetenschapsdiscipline aan de orde komen waarvan theologen vermoeden dat inzicht hierin verdiept kan worden met hun inbreng. Maar wij bezien ook hoe theologie en levensbeschouwing worden beïnvloed door economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Economische systemen zoals feodalisme, communisme of kapitalisme weerspiegelen niet alleen de tijdgeest, maar hebben ook het theologisch spreken en denken over God medebepaald. In hoeverre zijn economische inzichten behulpzaam om taalgebruik in Bijbel en theologische traditie (patristische literatuur, middeleeuwen en protestantisme) te verdiepen en beter te begrijpen?

In onze oraties getiteld *Where is the love? Over waarde en waarden en In caritate radicati et fundati – In liefde geworteld en gegrondvest* (Eph. 3:17). *Over waarden en de onontbeerlijkheid van de theologie voor de economie*, beide gehouden op 1 november 2019 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, hebben wij de basis gelegd voor dit boek. Lans Bovenberg schreef het vierde tot en met het zevende hoofdstuk en Paul van Geest de inleiding, het eerste tot en met het derde, het achtste en het negende hoofdstuk. Samen schreven wij de epiloog. Het boek werd zeer zorgvuldig stilistisch gecorrigeerd door Marja van der Linden-Taal, aan wie wij dus grote dank verschuldigd

zijn. Zoals beide redes dit al waren, zo is ook dit boek een pleidooi voor een samenwerking tussen theologen en economen om het beeld van de mens als *homo economicus* beter te laten aansluiten op het weerbarstige en onvolmaakte verschijnsel dat de mens in werkelijkheid is. Weliswaar is niet de mens maar 'God' het onderzoeks-subject van de theoloog. Maar wie de menselijke handel en wandel in het licht van de eeuwigheid duidt, is misschien wel beter in staat tendensen in het economisch verkeer op waarde te schatten. Niemand minder dan John Maynard Keynes gaf eigenlijk al een aanzet tot deze zienswijze toen hij in zijn *A Tract on Monetary Reform* (1923) schreef: 'In the long run, we are all dead'. Zeker: hij tekende deze gevleugelde woorden op om zijn vakgenoten erop te wijzen dat zij het langetermijnperspectief niet al te veel in ogenschouw moesten nemen. Ook de wereld waarin hij leefde veranderde immers snel. Maar, paradoxalerwijs, neemt dit niet weg dat hij hier evenzeer de betrekkelijkheid en vergankelijkheid van menselijke overwegingen en handelingen benadrukt: een van de weinige gedachten die in de bronnen van de theologie niet alleen steeds terugkeert maar ook op waarneming is gebaseerd.

ECONOMIE EN THEOLOGIE IN DIALOG

NIEUW LICHT OP GELD

Paul van Geest en Lans Bovenberg laten zien dat de economie vandaag de dag dringend behoefte heeft aan bezinning. De mens is niet uitsluitend *homo economicus*, maar veel meer dan dat. De mens heeft gevoel, is inconsequent, en is vaak niet gedreven door verstandelijke overwegingen of eigenbelang maar door liefde. Econoom Lans Bovenberg laat zien dat de huidige economie gebaat is bij levensbeschouwelijke ideeën. Theoloog Paul van Geest helpt vanuit de christelijke traditie economen 'een rijkere - meer genuanceerde - taal' te ontwikkelen ten behoeve van de verfijning van de reflectie op economische processen.

Prof. dr. Lans Bovenberg is o.a. hoogleraar Relational Economics, Values and Leadership aan Erasmus School of Economics en hoogleraar economie aan Tilburg University.

Prof. dr. P. J.J. van Geest is o.a. hoogleraar kerkgeschiedenis en geschiedenis van de theologie aan Tilburg University en hoogleraar economie en theologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

9 789043 533829